

УДК 303.422 (477)

Ганна Хіріна

Національний фармацевтичний університет
ORCID ID 0000-0003-1293-8189

Марія Калашник

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
ORCID ID 0000-0002-6432-2776

DOI 10.24139/2312-5993/2025.03/272-297

М.Ф.СУМЦОВ – ПЕРШОПРОХОДЕЦЬ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В ХАРКІВСЬКОМУ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У статті розглядається історія підготовки і перша спроба впровадження української мови в навчальний процес в Харківському Імператорському університеті, яку здійснив професор історико-філологічного факультету Харківського університету Микола Федорович Сумцов у 1907 р. Проаналізовано творчий доробок і ініціативну діяльність М. Ф. Сумцова, Д. І. Багалія, М. Г. Халанського, М. С. Грушевського, О. С. Грушевського на початку ХХ ст. в справу переведення університетської освіти на теренах сучасної України на українську мову. Досліджені і вперше введені у науковий обіг нові історичні джерела – публікації газети «Рада» за 1906-1908 рр. Вперше відтворена історія підготовки М. Ф. Сумцовим викладання українською мовою курсу української народної словесності і проведення перших двох лекцій, їх змісту і реакції аудиторії. Наведені приклади схвальних відгуків на цю визначну подію широких кіл української громадськості і різко негативну реакцію міністерства освіти. Визначено непересічне значення самої події переходу у викладанні в університеті на українську мову і величезний внесок М. Ф. Сумцова у цю справу, яка сприяла подальшому формуванню національної самосвідомості українського народу і не втратила свого значення до сьогодні.

Ключові слова: М. Ф. Сумцов, українська мова, університет, лекція, українські кафедри, українознавство, цензура, газета «Рада», студенти, професорська рада.

Постановка проблеми. В історії українського народу питання становища української мови завжди було важливим і болючим. Українська мова – це зброя за незалежність і національну самосвідомість народу, тому протягом кількох століть уряди імперій, до складу яких входили українські землі, намагалися знищити українську мову, забороняли вживати її в освіті і культурі. Тому найважливішим завданням українського народу було зберегти власну мову і передати її нащадкам. Особливо ця проблема активізувалася на початку ХХ ст. в період революційних подій 1905-1907 років, коли українське національне питання постало з новою силою і одним з його проявів стали спроби запровадження української мови в середню та вищу освіту. Микола Федорович Сумцов – широко відомий в українському культурному просторі як перший професор, який розпочав

впроваджувати в навчальний процес Харківського імператорського університету українську мову. Про цей факт можна прочитати в усіх українських енциклопедіях, довідниках і багатьох наукових публікацій. Але повна історія підготовки, викладання і змісту предмету, який читав М. Ф. Сумцов на історико-філологічному факультеті Харківського університету у 1907 р. не знайшла свого відображення в жодному науковому дослідженні. Тема початку викладання у вищій школі України українською мовою є важливою та актуальною, тому що сам факт переходу у викладанні на українську мову на початку ХХ ст., в період репресій і гонінь на все українське, є революційною подією, яка знаменувала собою активний процес формування національної самосвідомості українського народу, становлення національної вищої школи, створення українського наукового тезаурусу. Всі ці процеси відкривали нову сторінку історії боротьби українського народу за незалежність і створення національної культури і держави. Одну з провідних ролей в цьому процесі належить академіку Української Академії Наук, професору Харківського Імператорського університету Миколі Федоровичу Сумцову (1854-1922 рр.).

Аналіз актуальних досліджень. Наукова творчість М. Ф. Сумцова досліджується вже більше 100 років та знайшла своє відображення в працях І. Айзенштока, М. Арнаудова, Д. Багалія, Л. Білецького, О. Білецького, О. Ветухова, В. Горленка, Р. Данковської, Д. Дорошенка, І. Єрофіїва, С. Єфремова, М. Жінкіна, В. Камінського, М. Красикова, П. Лещенка, О. Мандебури, В. Петрова, В. Пивоварова, Є. Редіна, І. Ткаченка, В. Фрадкіна, М. М. Красикова, Г. О. Хіріної та інш. Всі дослідники згадують факт викладання М. Ф. Сумцовим українською мовою в Харківському університеті у 1907-1908 навчальному році. Більш детально це питання розкрито в кандидатській дисертації Г. О. Савченко (Хіріної) (Савченко, 1993, с. 104-107), в працях І. Шишова (Шишов, 2000, с. 56-60), О. Мандебури (Мандебура, 2011, с. 202-204). Тривалий час основним джерелом інформації про початок викладання М. Ф. Сумцовим історії української словесності українською мовою в Харківському університеті були архівні документи особистого фонду №2052 у ЦДІАК України та спогади сучасників М. Ф. Сумцова. Але нами були знайдені нові джерела інформації про цю важливу в історії української освіти подію – це 21 публікація в газеті «Рада». «Рада» – українська політична, економічна і літературна газета, яка виходила в Києві у 1906-1919 роках щодня окрім понеділків і днів після свят

українською мовою, не належала до жодної політичної партії, була демократично-просвітницького спрямування (Крупський, 2006, с. 57). Головною ідеєю цього видання було служіння української нації та висвітлення життя українського народу в усіх його проявах. В публікаціях газети «Рада» в 1906-1919 роках ім'я М. Ф. Сумцова зустрічається в різних контекстах 219 разів. У тому числі нами були знайдені три нові публікації М. Ф. Сумцова, які не увійшли до бібліографічного покажчика 1999 р. Протягом 1906-1910 років «Рада» досить детально висвітлювала події, що були пов'язані з історією викладання М. Ф. Сумцовим українською мовою. Тому публікації газети «Рада» стали головним джерелом дослідження цього питання, дали можливість відтворити події у хронологічному порядку, з'ясувати зміст лекцій М. Ф. Сумцова, і вперше вводяться до наукового обігу. В цитатах збережена аутентична орфографія авторів.

Мета дослідження. Метою статті є відтворення історії підготовки та впровадження української мови в освітній процес Харківського імператорського університету професором М. Ф. Сумцовим протягом 1906-1907 років, аналіз витоків цієї події, зміст лекцій, реакцію суспільства і влади, визначення ролі М. Ф. Сумцова як першопроходця і новатора у справі переходу на українську мову викладання в умовах репресій і гонінь на українську мову.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети були використані спеціально-історичних методи – біографічний, порівняльно-історичний, хронологічний і ретроспективний. Важливими методами стали методи аналізу, синтезу, історизму та об'єктивності.

Виклад основного матеріалу. Історія є наукою об'єктивною, тому вимагає правди у висвітленні важливих подій. Треба зазначити, що, насправді, М. Ф. Сумцов не був на теренах України першим, хто почав читати лекції в університеті українською мовою. Він був першим в Харкові, на Слобожанщині. Першим почав читати лекції українською мовою 12 жовтня 1894 року у Львівському університеті Михайло Сергійович Грушевський (Терещук & Свобода, 2021), другим був його молодший брат Олександр Сергійович Грушевський, який 19 березня 1907 року почав читати історію України і історію української мови українською мовою в Новоросійському (нині Одеському) університеті (Костюк, 2002, с. 343-344). Викладання історії українських земель у Львові, який був тоді у складі Австро-Угорщини і де до української мови

відношення були досить толерантним, було звичайним явищем. М. С. Грушевський очолив у Львівському університеті кафедру «Всесвітньої історії з особливим оглядом на історію Східної Європи» з українською мовою викладання, тому закономірно, що й викладати він почав українською мовою, що львівською аудиторією було сприйняте схвально. Інша річ, спроба читати лекції українською мовою О. С. Грушевським в Новоросійському університеті. О. С. Грушевському вдалося викладати українською мовою в Одесі майже рік, при величезній популярності його лекцій серед студентів і прихильності до цієї справи декана факультету, ця спроба не увінчалася успіхом, була категорично засуджена міністром освіти, декан фон-Штерн і О. С. Грушевський в якості покарання отримали догану. Крім того, О. С. Грушевський не отримав платню за ці лекції і змушений був звільнитися з університету і поїхати з Одеси (Костюк, 2002, с. 344). Однозначно, М. Ф. Сумцову було добре відомо про спроби його колег викладати в університетах українською мовою, з М. С. Грушевським він був знайомий особисто і мав з ним листування, відомостей про контакти М. Ф. Сумцова з О. С. Грушевським у нас не має, але в пресі інформація про україномовні лекції в Новоросійському (Одеському) університеті була, і вона доходила до вченого. Процеси створення українських кафедр йшли одночасно в Києві, Одесі і Харкові. Тому на долю М. Ф. Сумцова випало починати справу викладання українською мовою в Харківському університеті, і, на наш погляд, ця спроба була більш вдалою, ніж у О. С. Грушевського, мала величезний суспільний резонанс і значення для розвитку української освіти і культури.

Питання запровадження української мови у викладанні предметів і українознавчих дисциплін в університетах на теренах України гостро постало у 1906 році у зв'язку з революційними подіями і підйомом національного руху, а також деяким послабленням тиску на українську культуру. Реалізація створення українознавчого компоненту в університетах і переходу на українську мову в освітньому процесі була складною справою, яка мала багато перешкод. Серед яких на першому місці треба назвати не згоду міністерства освіти Російської імперії, яке категорично не погоджувалося на розвиток національного компоненту вищої освіти, по-друге, відсутність і не бажання виділяти кошти для утворення нових українознавчих кафедр (історії України, української мови і літератури, етнографії), відсутність викладацьких кадрів, які б вільно володіли українською мовою, і підручників українською мовою.

З іншого боку, в Україні спостерігалось велике бажання молоді, студентів, учнів, слухачів різних навчальних курсів вивчати українську мову і слухати на неї лекції.

Проблемою становища української мови в освіті і в суспільстві М. Ф. Сумцов займався багато років, присвятив значну кількість публікацій в пресі (наприклад, «Про українську мову в гімназіях», 1907, с. 1). Шлях до першої лекції українською мовою був довгим і важким. У 1906 році в листі до Б. Д. Грінченка вчений шкодив, що збирається почати читати лекції з української народної словесності українською мовою, якщо не завадить університетське начальство, і потроху обмірковує, як повести лекції, щоб були цікаві й корисні. «Передусім треба дати місце загальним питанням з народознавства, рідної мови. Про тих, хто найбільше працював на цій ниві» (Сумцов, 1906). Не обійшлося без сумнівів, чи зможе він читати лекції мовою, хоча й рідною, але частково забутою із-за конкретних життєвих обставин. «Учитися ніколи не пізно, особливо в такій справі, як рідна мова й батьківські заповіді» (Сумцов, 1906). Б. Д. Грінченко у своєму листі від 2 січня 1907 р. підтримав М. Ф. Сумцова у його починанні і щиро побажав йому успіхів в цієї справі (Грінченко, 1907).

Початку викладання професором М. Ф. Сумцовим українською мовою передували деякі важливі і цікаві події, які висвітлювалися на сторінках газети «Рада» протягом 1906 року.

В публікації від 28 листопада 1906 року знаходимо інформацію про те, що розвиток національної свідомості українського громадянства протягом 1905-1906 років привів до думки про необхідність заснування українських кафедр в університетах, що знаходяться на українській території – Київському, Харківському й Одеському, щоб розвинути і зміцнити українську культуру й сприяти розробленню наукових дисциплін, що торкаються дослідження життя українського народу в його минулому та сучасному, а також зайнятої ним території. З особливою силою ця думка почала висловлюватися з кінця 1905 року, коли від української інтелігенції Харкова, Полтави й Чернігова було подано до Вчених Рад Харківського й Київського університетів колективні петиції, в яких висловлювалося бажання, щоб у цих університетах було засновано кафедри української літератури, мови, історії, етнографії й звичаєвого права («Заява студентів-українців, подана ректорові київського університету», 1906, с. 2). На загальних зборах студентів Одеського університету в кінці 1905 року було прийнято резолюцію про необхідність

заснування кафедр з українознавства з українською мовою викладання. Рада професорів Одеського університету віднеслась схвально до цієї пропозиції студентства. В статті наводиться думка М. Ф. Сумцова про те, що заснування українських кафедр матиме своїм наслідком збільшення числа людей з науковими інтересами, увага яких буде спрямована на вивчення рідного краю й рідного народу, другого по численності в слов'янському світі» («Заява студентів-українців, подана ректорові київського університету», 1906, с. 3). 27 травня 1906 року відбулося засідання історико-філологічного факультету Харківського університету з приводу звернення ректора університету професора Л. В. Рейнгарда від 19 травня № 1758 та 1762 і колективних заяв студентів-чернігівців і Харківської та Полтавської спілок жіночої рівноправності щодо заснування в Харківському університеті українських кафедр по історії України, української літератури, мови й етнографії, з українською мовою викладання, про що повідомляла в статті «Жадоба освіти» відома громадська діячка і педагог Х. Д. Алчевська (Алчевська, 1906. с.1-2). В резолюції засідання, на якому були присутні лише шість з сімнадцяти професорів факультету, було зазначено, що і раніше професори О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій та М. Г. Халанський неодноразово присвячували цим предметам спеціальні курси, але на момент зібрання організувати кафедри не можливо по причині відсутності необхідних матеріальних ресурсів, підготовлених викладачів, які б володіли українською мовою на належному рівні. Значною перешкодою для організації українських кафедр є старий університетський статут, який не передбачав викладання національних предметів на національних мовах. Х. Д. Алчевська наголошує на важливість викладання в університеті українською мовою і в підтвердження своєї думки наводить слова М. Ф. Сумцова про те, що «моральна користь українського викладання полягатиме в моральній свідомості, що художня історична мова великої слов'янської гілки буде визнана мовою університетського викладання» (Алчевська, 1906. с.2). 5 грудня 1906 р. Х. Д. Алчевська у колективному листі культурних діячів Харкова привітала М. Ф. Сумцова з почином у вирішенні справи викладання українською мовою (Алчевська, 1906).

27 листопада 1906 року 1430 студентів Київського університету подали заяву ректору для передачі її професорській раді з вимогою (проханням) заснувати в Київському університеті св. Володимира чотири кафедри з українознавства – української мови, історії й літератури на

історико-філологічному відділі і кафедрі українського права на юридичному відділі у зв'язку з вивченням особливих рис економічного й сільсько-господарського ладу в Україні («Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету», 1906, с. 2).

9 грудня 1906 року М. Ф. Сумцов звернувся до історико-філологічного факультету Харківського університету за офіційним дозволом в осіні наступного 1906-1907 навчального року розпочати викладання необов'язкових (сьогоднішньою термінологією вибіркових) курсів історії української народної словесності і історії українського письменства для студентів всіх відділень факультету двома мовами – російською і українською. Мова викладання цих предметів повинна визначатися змістом навчального матеріалу. На думку М. Ф. Сумцова, вживання української мови буде корисне і лекторові, і слухачам, бо воно допоможе перенятися духом та настроєм народної поетичної творчості. В поданій факультетові заяві професор Сумцов цілком справедливо вказує на гірке становище українознавства в українських університетах, що саме і викликало його звернення до факультету. М. Ф. Сумцов зауважував у своєму зверненні до факультету, що «старі загальні курси історії московського письменства тільки торкалися письменства українського та й то самої лише народної словесності, а нові ...і зовсім не чіпають його; про те в цій області назбиралося дуже багато матеріалів, є чимало і особливих наукових студій по нарізним питанням, що до цього торкаються. Історія української мови та письменства складає вже один з чималих відділів слав'янознавства і давно почувається потреба дати їм відповідне місце в університетських викладах, принаймні на Україні, в її етнографічних межах, себ-то по університетах Харківському, Київському та Одеському. На цю потребу указують і ті петиції, які різними особами подано до університету» (Т, 1906, с. 1). (У цитаті збережена орфографія М. Ф. Сумцова). Історико-філологічний факультет прийняв заяву професора Сумцова з належною увагою і ухвалив прийняти її відомості і повідомити про нові предмети куратора, але питання про створення кафедри українознавства, за пропозицією професора С. М. Кульбакіна, було відкладене до інших факультетських зборів.

12 квітня 1907 року на засіданні ради професорів Харківського університету була проголошена і одностайно підтримана доповідь історико-філологічного факультету про організацію двох нових кафедр – кафедри української мови і кафедри української історії. Лекції мають викладатися російською або українською мовами за вибором

студентів, викладачі, в свою чергу, повинні добре знати предмет і вільно володіти українською мовою. Відмінною особливістю цієї постанови є її одностайність, на яку звернув увагу М. Ф. Сумцов: «Практичне розв'язання постанови проф. ради – то справа будуччини, яка тепер нам видається особливо таємничою та загадковою, але остаточне розв'язання справи безумовно буде в згоді з постановою професорської ради; тим більшої уваги варта та одноголосність, яку виявила в цій справі проф. рада. Вона – ця одноголосна постанова завести українські кафедри – становить безумовну культурну заслугу Харківського університету і колись буде зазначена на найясніших сторінках його історії. Неможна не сказати, що наш університет дуже бідний з матеріального боку, погоджуємось і з тим, що та зала, у котрій ми тепер засідаємо незвичайно мала, тісна і душна; але ми визнаємо також і те, що наш скромний університет раз-у-раз стояв на ґрунті вищого наукового ідеалізму і тісно зв'язаного з ним піклування про широкі народні інтереси» («Харків. Українські кафедри», 1907, с. 1).

Позиція професорських рад Київського, Новоросійського і Харківського університетів щодо викладання українознавчих предметів українською мовою була різною. Якщо керівництво Київського університету святого Володимира негативно відреагувало на звернення студентів щодо викладання українською мовою, рада професорів Новоросійського університету в Одесі не відхилила, але й не підтримала студентську ініціативу, то у Харківському університеті, де в жовтні 1906 року ректором був обраний відомий історик професор Д. І. Багалій, який разом з М. Ф. Сумцовим працював на ниві українознавства, було проголошено про намір організувати українські кафедри. 6 травня 1906 року рішення Харківського університету про створення українознавчих кафедр знову згадувалося у позитивному контексті в публікації газети «Рада» («Дещо про Київський університет», 1907, с. 1). 5 вересня 1907 року Микола Хист в статті «Перші здобутки» повідомив про позитивні зрушення у вирішенні питання про створення українознавчих кафедр в Харківському університеті: «У Харкові теж оголошено цілий ряд українських курсів – проф. Сумцов читатиме українською мовою курс української народної словесності, проф. Халанський читатиме курс української мови та вестиме практичні заняття по історії української мови, а д. Багалій читатиме українську історію й вестиме практичні заняття по ній» (Хист, 1907, с. 2).

Хоча проблем на цьому шляху виникало багато, про що зазначав М. К-ко в статті «Де-що і про Харківський університет», надрукованій в газеті «Рада» 6 липня 1907 р. Автор публікації критикує українознавців історико-філологічного факультету Харківського університету за недостатню увагу до бібліотечного фонду українською мовою і українських авторів бібліотек університету, зазначає сильний вплив на університет русифікаторської політики уряду, цензурних обмежень, вважає сподівання М. Ф. Сумцова на можливість викладати українською мовою занадто оптимістичною (К-ко, 1907, с. 1). Але, на наш погляд, подібна критика і оцінка намірів М. Ф. Сумцова були не справедливі, про що свідчили наступні події. Після офіційного звернення до ради факультету, М. Ф. Сумцов подав рапорт про включення нового предмету «Українська народна словесність» з українською мовою викладання до переліку предметів і розкладу історико-філологічного факультету на 1907-1908 навчальний рік. Рапорт був прийнятий і затверджений факультетом, після чого проект огляду викладання предметів та розподілу лекцій і практичних занять на історико-філологічному факультеті Харківського університету на 1907-1908 навчальний рік, у якому було зазначено, що професор М. Ф. Сумцов буде читати курс української народної словесності щочетверга російською мовою, а щоп'ятниці – українською мовою, був поданий на розгляд і затвердження міністру народної освіти. 20 вересня 1907 року затверджений міністерством проект був повернутий ректору Харківського університету і набув чинності закону (Харківець, 1907, с. 3). Таким чином, можна стверджувати, що М. Ф. Сумцов розпочав викладання українською мовою на законних підставах зі схвалення професорської ради історико-філологічного факультету і міністерства народної освіти Російської імперії.

25 вересня 1907 року в газеті «Рада» було надруковане цікаве повідомлення такого змісту «28 вересня, між 10-12 год. вдень, в однієї з аудиторій головного корпусу університету проф. М. Сумцов прочитає першу лекцію українською мовою» («З Харківського університету. Повідомлення про першу лекцію професора М. Ф. Сумцова українською мовою, яка повинна відбутися 28 вересня 1907 р. 10-12 години», 1907, с. 3). Повідомлення про розклад лекцій, зібрання студентських земляцтв, збори професорів в університеті, зазвичай, публікувалися в газеті «Южный край», яка видавалася в Харкові, але анонсу про лекцію М. Ф. Сумцова українською мовою не було, як і іншої

інформації стосовно цієї події нами не знайдено в номерах цього видання за вересень і жовтень 1907 року. Показовим є те, що повідомлення про лекцію М. Ф. Сумцова вийшло в Києві, а не у Харкові.

28 вересня 1907 року об 11 годині в аудиторії №5 головного корпусу Харківського університету розпочалася перша лекція професора М. Ф. Сумцова українською мовою по історії української народної словесності. Аудиторія була повна, на лекцію зібралися студенти і слухачі всіх факультетів і семестрів, всі присутні були схвильовані, атмосфера була урочиста і радісна. Об 11 годині в аудиторію увійшли професор М. Ф. Сумцов і ректор Харківського університету професор Д. І. Багалій. Їм на зустріч пролунали голосні і щирі оплески усіх присутніх в аудиторії. Від імені присутніх в аудиторії студентів з вітальною промовою до професора М. Ф. Сумцова звернувся студент К. (на жаль, повне ім'я цієї людини історія не зберегла). Вважаємо важливим навести цю промову повністю, зберігаємо орфографію оригінального тексту статті. «Високошановний пане Микола Федоровичу! На мою долю випала висока честь привітати вас від імення української молоді в незабутній для харківського університету день, з якого починається нова ера для нашого наукового огнища. Ви одкриваєте цю еру і одкриваєте її в ту хвилину, коли палке бажання українців мати свою рідну школу, чути велике слово науки на рідній мові, досягло надзвичайно високого напруження, а їхня надія на те, що це бажання незабаром справдиться, на кожному кроці натинається на свідомо, навмисне поставлені перешкоди. Але від цього дня місце суму заступає непохитна надія, бо сподіване стає дійсністю, місце розпуки заступає певність, що в недалекій будучині перемога за нами, що незабаром ми матимем справжній шматок хліба, а не камінь, котрий кидали нам з великої ласки непрохані благодійники. І ми з великою радістю свідчимо вам, що цю надію й певність піднесли й зміцнили ви і вам з безперечним правом належить та щира, палка подяка, яку тільки може почувати українська молодь до людини, котра, не дивлячись на тяжкі обставини академічного життя, зважливо пішла назустріч її бажанням і серед темної ночі запалила те світло, якого українці вже цілі століття марно шукають і домагаються. Правдива історія, на сторінках котрої кров'ю стражденного українського народу записано його муки, які він зазнав від тих, кому двісті років назад віддав свої культурні сили, весь свій духовний скарб, здобувши замість дяки засудження на вікову безпросвітну темряву, - та історія поставить ваше

ймення в ряди славетних борців за відродження українського народу і тільки вона зваже вповні усю заслугу вашу перед ним; але й зараз кожен українець не може не визнати всієї величності того святого діла, якому ви віддаєте себе, а надто маючи перед очима мури перешкод, що ними укрито нероззораний лан, на якому вам доведеться розпочати свою працю.

З глибокою вірою в правоту того діла, за яке ми боремось, ми прагнемо почуття міцне, рідне слово, що поллється з ваших вуст, ми глибоко переконані, що вплив вашого слова не обмежиться мурами університету, а розійдеться далеко по всій Україні, знайде відгук і в повних надією юнацьких серцях, і в серцях тих, що впали в розпуку в попередні, безпросвітні часи. Я смію думати, навіть переконаний, що мої думки і почуття поділяє не тільки присутнє тут товариство, але вся свідома українська молодь, все свідоме українське суспільство, котре домагається заведення вищих, середніх і нижчих шкіл з українською викладовою мовою, котре з великою радістю привітає кожний ступінь, що наближає його до цієї мети.

З серцем, повним радості і вдячності до вас, що хвилюють в цю мить усіх нас, як одну людину, я висловлюю щире бажання української молоді, щоб ваше слово будило в ваших слухачах діячів на шляху відродження української культури. Нехай воно вливає енергію в свідомих слухачів, хай розбужує інтерес і віру в тих, кого отруїло зневір'я. Тепер, коли найсвідоміша частина людності прагне до нових форм життя, при яких не буде ні визиску, ні утиску, ні хлопа ані пана, ми вважаємо своїм святим обов'язком, потребою своєї істоти будити свідомість українського народу, органічну частину котрого складаємо ми, і йти з ним вкупі до дорогого для нас ідеалу, ми сподіваємося, що ваше слово кине не один промінь на той шлях, що веде нас до цього ідеалу, і що ваша діяльність допоможе українському народові стати в першій ряд з найкультурнішими народами і не плентатися в хвості людності а, надолуживши втрати минулих літ, стати на чолі великого національного руху» (Т. та Ш, 1907, с. 1-2). Голосні оплески присутніх в аудиторії покрили закінчення промови.

М. Ф. Сумцов був розчулений таким щирим привітанням молоді, подякував за довіру і висловився, що свої останні сили, які має на схилі свого віку, з радістю віддасть рідній науці, до якої серце його хилило з молодих, многонадійних літ до цього часу. Він розповів про те, чому визнає потрібним читати українською мовою, зазначив потребу в

українознавстві не тільки для українців, але й для росіян, визначив труднощі щодо викладання цього навчального курсу, як з боку змісту, так і з боку мови, і пообіцяв зробити все можливе, що йому дозволять сили. «Очам і страшно, та руки діло зроблять», сказав М. Ф. Сумцов (Т. та Ш, 1907, с. 1-2). У відповідь на слова М. Ф. Сумцова пролунали голосні оплески. Після чого розпочалася сама лекція. На початку лекції М. Ф. Сумцов, посилаючись на авторитетну думку свого вчителя професора О. О. Потебні, зазначив, що «всі українські питання, які охоплюють життя українського народу в усіх проявах і які не мають в ґрунті своєму рідної мови – то будівлі на піску, народ без національної школи і науки – то народ без майбутнього» (Т. та Ш, 1907, с. 2). Далі професор перейшов до загальної характеристики української народної словесності, звернувши особливу увагу на думи і історичні пісні і виголосив цікавий погляд автора першої української граматики 1818 року О. П. Павловського, який почав розробку цієї граматики під впливом своїх спостережень над українською мелодійною чарівно-меланхолічною мовою. О. П. Павловський пророкував, втямивши дух української мови, що розвиток української літератури піде в напрямку сентименталізму, реалізму і гумору. Далі М. Ф. Сумцов підкреслив, як тяжко систематизувати початки української науки, тому що матеріали мало оброблені, підручників немає, бібліографія не розвинута і що, не дивлячись на це і на свої малі сили, він береться тепер прилаштувати українські науки до викладання їх з кафедри. Врешті професор намітив цілу низку питань, які в обсягу української народної словесності повинні бути розв'язані в його лекціях і, висловивши надію, що вкупі з слухачами йому, хоч і з великими труднощами, доведеться послужити на схилі свого віку рідній українській науці – завершив першу половину лекції і оголосив перерву. Але М. Ф. Сумцов, схвильований і зворушений вступною промовою і урочистістю події після перерви продовжувати лекцію на став і переніс розгляд матеріалу на наступний тиждень.

Через тиждень після цієї визначної події 12 жовтня 1907 року відбулася друга лекція М. Ф. Сумцова українською мовою. Нажаль, не зберіглося конспекту або записів цих лекцій, тому дізнаємося про їх зміст з короткого переказу у публікації газети «Рада» «Лист з Харкова. Про другу лекцію українською мовою проф. Сумцова» за 17 жовтня 1907 року («Лист з Харкова. Про другу лекцію українською мовою проф. Сумцова», 1907, с. 3). Автор статті повідомляє, що М. Ф. Сумцов продовжив розмову зі слухачами про важливість розвитку

українознавства і викладання для цього українською мовою в університетах. На його думку, наука повинна служити життю, а життя повинно підтримувати і зміцнювати науку, він навів кілька прикладів подібної співпраці. М. Ф. Сумцов вказав на велику кількість етнографічного місцевого матеріалу, який вже зібраний, але й ще той, що залишається поза увагою науковців, як з точки зору змісту, так й мови. Перешкодою для розвитку української науки він позначив місцеві книгарні і книгозбірні, яких тільки в самому університеті нараховується сім, книги в яких досі не систематизовані, обмаль видань українською мовою, не має професійних і грамотних фахівців, які б володіли українською мовою. Важливою складовою народної поезії і народної музики М. Ф. Сумцов називає українське кобзарство і думи, відомим дослідником яких він сам був, і які, на його думку, знаходяться в стані занедбаності і потребують уваги науки і суспільства. Взагалі кажучи, зазначає М. Ф. Сумцов, у нас занедбані великі прояви народної души, то б то занедбана частина загальнолюдського духу. Українознавство та прихильність до рідної мови мусять споріднити людей науки, людей освічених, з тими проявами життя, а користь з того певна. Тут професор навів слова філософа XVII ст. Ф. Бекона: «Ти уподібнюєшся тому людові, який пізнаєш» й знову «пильнуй про те, щоб увійти в глибину людського життя й людського духу» («Лист з Харкова. Про другу лекцію українською мовою проф. Сумцова», 1907, с. 3). У другій половині лекції М. Ф. Сумцов розглядав питання про появу на історичній сцені українського народу та українській мові й критично переглянув історичні та філологічні докази в цій справі українофобів М. П. Погодіна та О. І. Соболевського. За повідомленням автора статті друга частина лекції М. Ф. Сумцова була досить спеціального змісту, про що професор заздалегідь попередив студентів, яких на цій лекції було навіть більше, ніж на першій, й усі прослухали професора з живим захопленням, а потім проводили оплесками. З переказу змісту перших двох лекцій М. Ф. Сумцова з української народної словесності українською мовою можна зробити висновок, що професор викладав виключно науково обґрунтований матеріал, посилався на авторитетних в той час науковців, лекції мали суто академічний характер. Також знаходимо цікаву інформацію про зміст лекцій М. Ф. Сумцова українською мовою у статті М. Сріблянського в газеті «Рада» 6 грудня 1907 року, у якій він повідомляв, що «лекції проф. Сумцова систематично показують

слухачам, як українська народна мова поволі завойовувала собі місце в літературі і з «діалекту мужичого» поверталась в зброю культурного руху. Проф. Сумцов очевидячки багацько перетрусив архівного пилу, поки повишукував усі матеріали що до вживання українськими схоластиками-письменниками рідної мови. Він згадує і Сковороду і Вишенського, що користали народні пісні для своїх віршів, а також не минає і церковників-учителів, що в проповідях, записках завжди вживають слова з щиро народної мови. Перед слухачами малюється досить широка і детальна картина зросту прихильності в освічених колах українського суспільства до народної мови.

Таке велике діло, як читання українських лекцій, з першого ж свого початку повинно стояти високо, щоб не давати великої зброї нашим ворогам, які чіпляються до усякої дрібниці. Той професор, що виступає з викладами українською мовою, знає, що від його сподіваються багацько живого слова, що б лилося не тільки в голову, але і в серце» (Сріблянський, 1907, с. 3).

Але не зважаючи на це, реакція міністерства освіти, яке дізналося про лекції М. Ф. Сумцова із преси, була вкрай негативна і різка. Від ректора Харківського університету професора Д. І. Багалія, який був особисто присутнім на першій лекції, і який за планом у другому семестрі сам збирався читати лекції з української історії українською мовою, вже після першої лекції М. Ф. Сумцова міністерство народної освіти висунуло вимогу негайно надати інформацію про те, хто дозволив професору М. Ф. Сумцову читати лекції на українській мові.

31 жовтня 1907 року автор публікації в газеті «Рада» Харківець (скоріш за все це псевдонім) повідомляє про відповідь ректора Д. І. Багалія міністерству, у якій ректор зазначав, що викладання курсу українською мовою розпочалося після законного дозволу і відбувається далі. Як він сам переконався, прослухавши першу лекцію і переглянувши рукопис, курс проф. Сумцова має на меті виключно наукові завдання і побудований весь на наукових підвалинах. Що до української мови, якою викладається курс професора Сумцова, то ректор зауважував, що саму по собі в наші часи українську мову не вважають шкодливою або небезпечною (у 1907 р. так казати ще було можливо, хоча, як показали подальші події не зовсім безпечно для кар'єри), а надто по вищих школах; в даному ж разі вона як найбільше відповідає предмету, бо він на три чверті складається з українських текстів, з боку ж наукової вартості новий курс професора Сумцова,

зважаючи на науковий авторитет та визнані заслуги останнього на полі українського фольклору, буде корисним внеском в загальну скарбницю народної словесності (Харківець, 1907, с. 1).

Але відповідь ректора Д. І. Багалія не задовольнила міністра освіти П. М. Кауфмана і викликала ще більше обурення, і листом від 14 листопада 1907 року він повідомив Д. І. Багалія, що «вживання при викладанні всякої іншої мови, крім державної, є справою незаконною, а тому й недопустимою, за винятком тих випадків, про які в законі є певна на цей предмет вказівка». Міністр вимагав негайно припинити читання лекцій з «малоруської народної словесності малоруською мовою», як незаконне, а ректору вказав на проявлену ним «у цій справі необережність, недопустиму для особи, поставленої на чолі одного з вищих навчальних закладів і зобов'язаної передусім стояти на варті закону. (Савченко, 1993, с. 106)

Д. І. Багалій, незважаючи на дружбу й солідарність з М. Ф. Сумцовим, вимушений був підкоритися міністерському розпорядженню, й «українофільська крамола» професора М. Ф. Сумцова була згодом припинена.

На відміну від міністра освіти українська громадськість по всій Російській імперії зустріла звістку про лекції професора М. Ф. Сумцова українською мовою з великим ентузіазмом і надією на зміни у становищі української мови, її визнання і допущення в освіту і культуру та мила значний суспільний резонанс. Крім студентів і викладачів історико-філологічного факультету Харківського університету, цей почин гаряче підтримала преса. 12 жовтня 1907 р. газета «Рада», яка зазвичай робила огляд публікацій в місцевих виданнях, повідомила, що газета «Придніпровський край» (нажаль, поки що не вдалося знайти номер цієї газети) надрукувала передову статтю, присвячену першій лекції українською мовою М. Ф. Сумцова, в якій зазначалося, що ця подія поклала початок нової ери у культурному житті українського народу. На думку автора публікації, в розвитку української культури ще є багато перешкод, таких як малочисельність власної інтелігенції, тісно зв'язаної з народом, недостатній розвиток наукових досліджень минулого і сучасного українського народу, убогість літератури, недостача відповідних інституцій, невіра багатьох людей в майбутнє українського народу. Тепер, зазначається в публікації, «вчені люди та інституції визнали громадський та культурний розвиток українського народу на його національному ґрунті. Явилася періодична

преса, наукові та культурно-просвітні інституції, зростає національно свідома маса; близький той час, коли український народ матиме, нарешті, свою рідну школу, – початкову, середню й вищу. Робітникам на ниві українського національно-культурного відродження треба великі ще труднощі подолати не тільки зовнішнього, офіційного характеру, але й чисто внутрішнього – через малу розробленість наукового матеріалу й самої мови. Шановний професор Сумцов ясно бачить ці перешкоди. Але їх подолати можна. Дружна праця всіх правдивих приятелів просвіти перемаже їх» («З приводу лекцій українською мовою проф. Сумцова», 1907, с. 1).

24 жовтня 1907 року листом з хутору Затишок привітав М. Ф. Сумцова відомий театральний діяч М. Л. Кропивницький, якого з вченим пов'язували товариські відносини (Кропивницький, 1907).

Також на ім'я М. Ф. Сумцова надійшли вітання від українських студентів з усієї країни і з-за кордону. Так, наприклад, у листі українського земляцтва Московського комерційного інституту від 13 жовтня 1907 р. говорилося: «Це давно була одна з найсуттєвіших потреб українського народу. Це запорука подальшого успіху й культурного розвитку нашого краю. Це перша ластівка української літератури знайде собі відгук і в інших українських університетах» (*Привітання українського земляцтва Московського комерційного інституту з приводу читання М. Ф. Сумцовим лекцій українською мовою.*, 1907).

Щиро привітали М. Ф. Сумцова 3 листопада 1907 р. студенти Київського політехнічного інституту (*Привітання студентів Київського політехнічного інституту М. Ф. Сумцову як поборників національно-культурного визволення України.*, 1907).

9 листопада 1907 р. в газеті «Рада» був опублікований лист-подяка від студентів – українців Київської духовної академії (14 підписів, у тому числі П. Левицького, Н. Павловського), у якому зазначалося: «Вважаємо за свій святий обов'язок засвідчити велику пошану і подяку раді професорів харківського університету за заведення в університеті кафедр української мови, літератури і історії. Цей крок харківських професорів на користь української науки має велику моральну вагу і не менше практичне значення і придбає шановним професорам невмиручу вдячну пам'ять в українському громадянстві. Також не можемо не підкреслити особливу нашу вдячність шановному професорові Сумцову за його громадянську

можливість, яку він виявив не тільки тим, що взяв на себе ведення курсу науки, нової в університетському курсі в Росії, але й одважився практично, на ділі показати, що українська мова, «обреченная на небытие», не тільки повинна, але й може мати права горожанства в університетах Російської держави, як і в інших. Добродій Сумцов показав, що й професор Російської школи, як хоче, то може викладати свій курс мовою того народу, котрого література служить предметом його лекцій. Бажаємо ж шановному професорові багато ще літ працювати з успіхом на користь рідної науки і знайти в своїх учених колегах по кафедрі і учнях щире спочуття своїй діяльності і активне наслідування їй» («Лист до редакції [Подяка проф. Сумцову за викладання українською мовою від студентів-українців Київської духовної академії]», 1907, с. 4).

18 листопада 1907 р. гурток українок слухачок Вищих жіночих курсів в Києві звернувся до М. Ф. Сумцова зі словами подяки та вдячності за його благородний вчинок: «Ми, українки-слухачки ВЖК у Києві, з великою радістю вітаємо виступ професора Сумцова, який почав перший викладати українською мовою історію української літератури. В особі ж проф. Сумцова ми маємо вченого старшої генерації, що почав викладати ще року 1878 і таким чином має за собою 30 років університетської діяльності. Працюючи серед тих умов, які так важко відбилися на розвитку українського культурного життя, проф. Сумцов все ж таки не втратив віри в можливість самостійної української науки. Велика за се йому честь та подяка, а разом хай се буде навчанням для тих, що й досі на адресу української науки твердять своє старе: «не было, нет и не может быть!» («Лист до редакції [Подяка проф. Сумцову за викладання українською мовою від українок-слухачок Вищих жіночих курсів у Києві]», 1907, с. 4).

А студенти-українці Дерптського університету (Тартуського) 1 грудня 1907 р. писали з цього приводу: «... Самим фактом проголошення наукового предмета українською мовою Ви постановили її нарівні з російською у вищому навчальному закладі. Ви показали, що сподівання українського студентства, а за ним і всієї української громадськості – чути рідну мову з високої університетської кафедри не безпідставні й неможливі, хоча б і в російських державних установах, а з доброї волі можуть бути здійснені в сучасних сумних обставинах. Ви цим ще раз зміцнили надію, що спільними силами української громадськості та її чесних діячів почнеться скоро нова

сторінка історії відродження українського народу» (*Привітання Товариства студентів-українців Дерптського університету з приводу читання М. Ф. Сумцовим лекцій українською мовою.*, 1907).

21 грудня 1907 р. 132 учня Київської Духовної Семінарії у відкритому листі, опублікованому в газеті «Рада» привітали професорів М. Ф. Сумцова і О. С. Грушевського з початком викладання українською мовою і зазначили, що «нарешті здійснюється те, чого так прагне українське громадянство. Життя перемагає політичні міркування бюрократії, і «мужицькій», «несуществующий язык» та українська ідея відвойовують собі місце у храмах науки! Звісно, це тільки перші кроки, але ми віримо, що українське громадянство таки здобуде повної націоналізації не тільки вищої, але й середньої і нижчої школи, без чого неможливий культурний розвиток нашого народу» («Лист до редакції учнів Київської Духовної Семінарії.[Подяка проф. Сумцову за лекції українською мовою]», 1907, с. 3-4).

Важливим, на наш погляд, є відгук на початок викладання українською мовою в Харківському університеті відомого українського громадського діяча, літературознавця, публіциста, редактора газети «Рада» Ф. П. Матушевського, який в статті «З українського життя», опублікованій в «Літературно-науковому віснику» у 1907 році, відзначив важливість цієї події для формування національної самосвідомості українців і наголосив на необхідності долучати різні наукові інституції і просвітницькі організації для розповсюдження і популяризації української мови в освітньому середовищі (Матушевський, 1907, с. 153-154).

М. Ф. Сумцов був розчулений таким щирим відгуком і підтримкою українського суспільства його починанням і 8 грудня 1907 р. звернувся зі словами подяки, які надрукував 14 грудня в газеті «Рада». Оригінал цього листа зберігається в особистому фонді вченого №2052 в ЦДІАК в м. Києві, але в назві архівного документу не зазначена назва газети, сьогодні цю неточність можна виправити (Сумцов, 1907). Звертаючись до редактора газети, М. Ф. Сумцов писав: «Шановний добродію, пане редакторе! Прошу вас, дайте мені спроможність на сторінці вашого поважного часопису подякувати і вельми подякувати від усього серця, ті українські здебільшого студентські товариства і громади, котрі поприсилали мені прихильні привітання за мій курс про українську народну словесність українською мовою, і поблизу, з славного старого Києва, і з далечих північних країв, як то Дерпта,

Томська, я одержав дуже ласкаві листи, на котрі досі не мав часу одповісти. Тепер, хвалити Бога, перше півріччя минуло рівно, лагідно, без перешкод, і я радий, що хоч на крихту підтримав добрі і світлі змагання в напрямі культурного розвою рідного краю і піднесення вгору великої слов'янської української мови. 8 дек. 1907 р. З поваженням М. Сумцов». (Сумцов, 1907, с. 4).

З аналізу наявних джерел можна зробити висновок, що М. Ф. Сумцову вдалося викладати українською мовою протягом першого семестру 1907-1908 навчального року. Якщо перші лекції проф. Сумцова приваблювали в його аудиторію дуже багато слухачів, поступово кількість слухачів значно зменшилося. На думку М. Сріблянського, це пояснюється тим, що українські лекції втратили характер новини, недорозвинення у студентів думки про велику вагу (не так навіть наукову, а швидче моральну!) читання лекцій в «російському» університеті українською мовою, крім того, сам лектор викладав матеріал строго науковою мовою, без необхідних екскурсій в інші сфери знання, а тому у дуже спеціальній формі. Така форма викладання теж трохи зменшувала цікавість лекцій. М. Сріблянський писав, що «професор як видно в кабінеті дуже багацько працював над вивченням української мови, але кабінетна виучка не може замінити живого джерела народного життя. Розуміється, що цей брак лекцій шановного професора не може бути поставлений йому на карб: шановний професор майже все життє працював для науки російською мовою і взявся за свою зараз же, як тільки це зробилося можливим. Раз не було українського життя, то де б він вчився їй? У селі? Та там такий жаргон, що хіба вуха щирого філа задовольняться ним з музичного і лексичного боку.» (Сріблянський, 1907, с. 3).

З повідомлення газети «Рада» від 17 січня 1908 року дізнаємося, що у другому семестрі 1907-1908 навчального року професор М. Ф. Сумцов буде викладати курс української народної словесності тільки російською мовою. Причиною цього вказувалася помилка секретаря історико-філологічного відділу, який подав в міністерство розклад лекцій тільки на осінній семестр, а подавати новий розклад з українськими лекціями вже не має часу. Звісно, це була офіційна відмова не продовжувати викладання українською мовою, справжня причина полягала в забороні міністра освіти, хоча вона відкрито і не проголошувалася (Харківець, 1908, с. 3).

У 1908 році викладання українською мовою в українських університетах припинилися у зв'язку з новим колом тиску і репресій на українську культуру і освіту. 29 березня 1908 року «Рада» публікує статтю з промовистою назвою «В чому провина?», в якій намагається дати відповідь на питання про наслідки для М. Ф. Сумцова і О. С. Грушевського їх спроб викладати в університеті українською мовою. «Вся оця пригода з спробами де-яких професорів, переконаних в потребі і необхідності української науки, піти назустріч домаганням українського громадянства і академічної української молоді і бажанням її побірати науку рідною мовою, являється новою ілюстрацією до вельми сумної історії українського народу. Вона – зайвий доказ того, як в жертву політиці приносяться інтереси науки, інтереси культури цілого великого народу. Бо що, справді, як не політика, викликало досліджування з боку міністерства освіти за «лиходіями»-професорами, що почали викладати науку в університетах українською мовою?

Що лихе вдіяв професор Сумцов?... В тому, що вони почали промовляти до своєї аудиторії тією мовою, якою говорить більш як 25 мільйонів народу і має тепер вже змогу читати книжки й газети, писані цією ж самою мовою, а по той бік границі має змогу побірати науку по нижчих, середніх і вищих школах? Коли так, то треба було б зробити «виговор» всьому українському людові... Але історія нас навчає, що де які нації, котрим так само, як і українській нації, судилося вибороти собі право на життя і на свою власну культуру, зазнавали на своєму віку гіршого лиха ніж «виговор». ...Ніякий закон, а тим паче «виговор», не може подужати живого життя, живого духа.» («В чому ж провина? (Про наслідки для М. Ф. Сумцова викладання українською мовою)», 1908, с.1).

Справді, треба було мати велику громадянську мужність, щоб в умовах царської реакції почати читати публічні лекції в російському університеті українською мовою. Тим самим М. Ф. Сумцов порушив заборону уряду викладати національною мовою, завдяки своїй наполегливості й науковому авторитету зумів протистояти консервативному університетському начальству, за що був зарахований до українофілів, звинувачений у націоналізмі і підпав під негласний нагляд поліції. Але М.Ф. Сумцов не покинув своєї мрії читати історію української літератури рідною мовою. Навесні 1917 року він відновив читання лекцій українською мовою в Харківському університеті і з того часу повністю перейшов у викладанні та написанні праць українською мовою (Савченко, 1993, с. 105).

Серед нездійснених задумів М.Ф. Сумцова є й ідея опублікувати курс лекції з української словесності українською мовою (Сумцов, 1906). Багато його робіт, у тім числі й цю, не пропустила царська цензура, а рукопис зник в архівах цензурного відомства (Сумцов, 1922, с. 209).

Висновки. М. Ф. Сумцов – справжній новатор та першопроходець в справі впровадження української мови в національну вищу освіту. Він разом з братами Грушевськими, Д. І. Багалієм, М. Г. Халанським, Х. Д. Алчевською, Ф. П. Матушевським та багатьма іншими провідними діячами української культури початку ХХ ст. відстоював право української мови на самостійне життя та вживання в сфері освіти і культури. М. Ф. Сумцов, будучи палким патріотом України, всі свої сили та життя присвятив справі українського національно-культурного відродження, написав багато праць, в яких досліджував історію української мови, її місце серед слов'янських мов і роль в формуванні національної самосвідомості українського народу, а викладання історії української словесності в Харківському університеті стало практичною реалізацією його наукових поглядів і громадянської позиції.

ЛІТЕРАТУРА

- Алчевська, Х. (1906, 5 грудня). *Лист Алчевської Х. Д. та інших громадських діячів Харкова з поздоровленням М. Ф. Сумцова з початком читання лекцій українською мовою.* Ф. 2052 (Спр. 92, Арк 2), ЦДІАК України., Київ (Alchevska, Kh. (1906, December 5). *Letter from Alchevska Kh. D. and other public figures of Kharkiv congratulating M. F. Sumtsov on the beginning of lecturing in Ukrainian.* F. 2052 (Ref. 92, Ark 2), Central Institute of Ukrainian Literature, Kyiv).
- Алчевська, Х. О. (1906, 31 жовтня). Жадоба освіти. *Рада*, 40, 1–2. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Alchevska, Kh. O. (1906, October 31). The Desire for Education. *Rada*, 40, 1–2. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- В чому ж провина? (Про наслідки для М. Ф. Сумцова викладання українською мовою). (1908, 29 березня). *Рада*, 74, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (What is the fault? (On the consequences for M. F. Sumtsov of teaching in Ukrainian). (1908, March 29). *Rada*, 74, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Грінченко, Б. (1907, 2 січня). *Лист Грінченка Б. Д. (Київ) з подякою за виявлену М. Ф. Сумцовим ініціативу у читанні лекцій українською мовою.* Ф. 2052 (Спр. 341, Арк. 1-2), ЦДІАК України, Київ (Grinchenko, B. (1907, January 2). *Letter from Grinchenko B. D. (Kyiv) with gratitude for the initiative shown by M. F. Sumtsov in delivering lectures in the Ukrainian language.* F. 2052 (Ref. 341, Ark. 1-2), Central Institute of Ukrainian Literature, Kyiv).
- Дещо про Київський університет. (1907, 6 травня). *Рада*, 104, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Something about Kyiv University. (1907, May 6). *Rada*, 104, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Дмитрієв, М. (б. д.). *Лист Дмитрієва М. А. з привітанням з приводу читання лекцій українською мовою.* Ф. 2052 (Спр. 398, Арк. 1-2), ЦДІАК України, Київ

- (Dmitriev, M. (n.d.). *Letter from Dmitriev M. A. with congratulations on the occasion of delivering lectures in the Ukrainian language*. F. 2052 (Ref. 398, Ark. 1-2), Central Institute of Ukrainian Literature, Kyiv).
- 3 життя вищих шкіл. (1907, 25 листопада). *Рада*, 265, 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (From the life of higher schools. (1907, November 25). *Council*, 265, 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- 3 приводу лекцій українською мовою проф. Сумцова. (1907, 12 жовтня). *Рада*, 230, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Regarding the lectures in Ukrainian by Prof. Sumtsov. (1907, October 12). *Council*, 230, 1. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- 3 Харківського університету. Повідомлення про першу лекцію професора М. Ф. Сумцова українською мовою, яка повинна відбутися 28 вересня 1907 р. 10-12 години. (1907, 25 вересня). *Рада*, 216, 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (From Kharkiv University. Announcement of the first lecture by Professor M. F. Sumtsov in Ukrainian, which is to be held on September 28, 1907, 10-12 o'clock. (1907, September 25). *Council*, 216, 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Заява студентів-українців, подана ректорові Київського університету. (1906, 28 листопада). *Рада*, 64, 2–3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Application of Ukrainian students submitted to the rector of Kyiv University. (1906, November 28). *Council*, 64, 2–3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- К-ко, М. (1907, 6 липня). Де-що і про Харківський університет. *Рада*, 152, 1–2. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (К-ко, М. (1907, July 6). Something about Kharkiv University. *Rada*, 152, 1–2. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Костюк, І. (2002). Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої освіти на початку ХХ ст. *Український історик*, (Ч.1-4), 339–363. <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0004878> (Kostyuk, I. (2002). Oleksandr Hrushevsky and the formation of national science and higher education in the early 20th century. *Ukrainian historian*, (Parts 1-4), 339–363 <http://hrushevsky.history.org.ua/item/0004878>).
- Кропивницький, М. (1907, 24 жовтня). *Лист Кропивницького М. Л. (хут. Затишок) зі згодою взяти участь у благодійному концерті та з подякою за читання лекцій українською мовою*. Ф. 2052 (Спр. 612, Арк.1-2), ЦДІАК України, Київ (Kropyvnytskyi, M. (1907, October 24). *Letter from Kropyvnytskyi M. L. (Zatyshok farm) with consent to participate in a charity concert and with gratitude for reading lectures in Ukrainian*. F. 2052 (Ref. 612, Ark. 1-2), Central Institute of the Theological Academy of Ukraine, Kyiv).
- Крупський, І. В. (2006). Українська преса Наддніпрянщини 1905-1914 рр. : формування мережі, еволюція висвітлення суспільно-політичної тематики. *Магістеріум*, 22. Журналістика, 57–61. URI <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14248> (Krupsky, I. V. (2006). Ukrainian Press of the Dnieper Region 1905-1914: Network Formation, Evolution of Coverage of Socio-Political Topics. *Magisterium*, 22. *Journalism*, 57–61. URI <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14248>).
- Лист до редакції [Подяка проф. Сумцову за викладання українською мовою від студентів-українців Київської духовної академії]. (1907, 9 листопада). *Рада*, 252, 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Letter to the Editor [Thanks

- to Prof. Sumtsov for Teaching in Ukrainian from Ukrainian Students of the Kyiv Theological Academy]. (1907, November 9). *Rada*, 252, 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Лист до редакції [Подяка проф. Сумцову за викладання українською мовою від українок-слухачок Вищих жіночих курсів у Києві]. (1907, 27 листопада). *Рада*, 266, 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Letter to the Editor [Thanks to Prof. Sumtsov for teaching in Ukrainian from Ukrainian students of the Higher Women's Courses in Kyiv]. (1907, November 27). *Rada*, 266, 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Лист до редакції [Подяка проф. Сумцову за викладання українською мовою від українок-слухачок Вищих жіночих курсів у Києві]. (1907, 27 листопада). *Рада*, (266), 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Letter to the editors [Thanks to Prof. Sumtsov for teaching in Ukrainian from Ukrainian students of the Higher Women's Courses in Kyiv]. (1907, November 27). *Rada*, (266), 4. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Лист до редакції учнів Київської Духовної Семінарії. [Подяка проф. Сумцову за лекції українською мовою]. (1907, 21 грудня). *Рада*, (286). <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Letter to the editors from students of the Kyiv Theological Seminary. [Thanks to Prof. Sumtsov for lectures in Ukrainian]. (1907, December 21). *Rada*, (286). <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Лист з Харкова. Про другу лекцію українською мовою проф. Сумцова. (1907, 17 жовтня). *Рада*, (234), 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Letter from Kharkov. On the second lecture in Ukrainian by Prof. Sumtsov. (1907, October 17). *Rada*, (234), 3. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Мандебура, О. (2011). *Микола Сумцов і проблеми соціокультурної ідентичності*. ІПіЕНД, 276. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112> (Mandebura, O. (2011). *Mykola Sumtsov and the problems of socio-cultural identity*. ІПіЕНД, 276. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Матушевський, Ф. (1907). З українського життя. *Літературно-науковий вісник*, 40(10), 146–155. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018447> (Matushevsky, F. (1907). From Ukrainian life. *Literary and scientific bulletin*, 40(10), 146–155. <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018447>).
- Привітання студентів Київського політехнічного інституту М. Ф. Сумцову як борників національно-культурного визволення України*. (1907, 3 листопада). Ф. 2052 Спр.28 Арк.1, ЦДІАК України, Київ (*Congratulations of the students of the Kyiv Polytechnic Institute to M. F. Sumtsov as a champion of the national and cultural liberation of Ukraine*. (1907, November 3). F. 2052 Sp.28 Ark.1, Central Institute of Ukrainian Studies of Ukraine, Kyiv).
- Привітання Товариства студентів-українців Дерптського університету з приводу читання М. Ф. Сумцовим лекцій українською мовою*. (1907, 1 грудня). Ф.2052. Спр. 29, Арк. 1, ЦДІАК України, Київ (*Greetings from the Society of Ukrainian Students of Dorpat University on the occasion of M. F. Sumtsov's lectures in Ukrainian*. (1907, December 1). F.2052. Sp. 29, Ark. 1, Central Institute of Ukrainian Studies of Ukraine, Kyiv).
- Привітання українського земляцтва Московського комерційного інституту з приводу читання М. Ф. Сумцовим лекцій українською мовою*. (1907, 13 жовтня). Ф. 2052 Спр.28 Арк.1, ЦДІАК України, Київ (*Greetings from the Ukrainian community of the Moscow Commercial Institute on the occasion of M.*

- F. Sumtsov's lectures in Ukrainian. (1907, October 13). F. 2052 Sp.28 Ark.1, Central Institute of Ukrainian Studies of Ukraine, Kyiv).*
- Про українську мову в гімназіях. (1907, 17 березня). *Рада*, (64), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (On the Ukrainian language in gymnasiums. (1907, March 17). *Rada*, (64), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Савченко, Г. О. (1993). *Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М. Ф. Сумцова (1854–1922 рр.)* [Неопубл. дис. канд. іст. наук]. Дніпропетровський державний університет, 211 (Savchenko, G. O. (1993). *Life, activities and scientific and historical heritage of academician M. F. Sumtsov (1854–1922)* [Unpublished dissertation on the candidate of historical sciences]. Dnipropetrovsk State University, 211).
- Сріблянський, М. (1907, 6 грудня). Лист з Харкова [Про лекції М. Ф. Сумцова українською мовою]. *Рада*, (274), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Sriblyansky, M. (1907, December 6). Letter from Kharkov [On lectures by M. F. Sumtsov in Ukrainian]. *Rada*, (274), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Сумцов, М. (1906). *Лист до Б. Д. Гринченка*. Ф.170 (ф. III., № 39568, 39572), ІР НБУВ, Київ (Sumtsov, M. (1906). *Letter to B. D. Grinchenko*. F.170 (f. III., No. 39568, 39572), IR NBUV, Kyiv).
- Сумцов, М. (1907, 14 грудня). Лист до редакції 8 грудня 1907 р. *Рада*, (280), 4. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Sumtsov, M. (1907, December 14). Letter to the editors of December 8, 1907. *Rada*, (280), 4. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Сумцов, М. (1907, 8 грудня). *Лист до редакції газети [якої - не вказано з проханням висловити подяку особам, які надіслали поздоровлення з приводу читання М. Ф. Сумцовим лекцій українською мовою. Ф. 2052 (Спр. 62, Арк. 1), ЦДІАК України, Київ* (Sumtsov, M. (1907, December 8). *Letter to the editorial office of the newspaper [which one - not specified with a request to express gratitude to the persons who sent congratulations on the reading of M. F. Sumtsov's lectures in Ukrainian. F. 2052 (Ref. 62, Ark. 1), Central Institute of Ukrainian Literature, Kyiv).*
- Сумцов, М. (1922). З приводу книгозбірні заборонених книжок. *Наука на Україні*, (2), 209–210. <https://escritorium.karazin.ua/handle/1237075002/9770> (Sumtsov, M. (1922). On the collection of banned books. *Science in Ukraine*, (2), 209–210. <https://escritorium.karazin.ua/handle/1237075002/9770>).
- Т. (1906, 15 грудня). Перший почин. *Рада*, (79), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Т. (1906, December 15). The first initiative. *Rada*, (79), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Т. та Ш. (1907, 3 жовтня). Перша лекція українською мовою в Харківському університеті. *Рада*, (222), 1–2. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Т. and Sh. (1907, October 3). The first lecture in Ukrainian at Kharkiv University. *Rada*, (222), 1–2. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Терещук, Г., & Свобода, Р. (2021, 29 вересня). *Михайло Грушевський. 155-ліття від дня народження видатної постаті ХХ століття*. Крим. Реалії. <https://ua.krymr.com/a/31483974.html> (Tereshchuk, G., & Svoboda, R. (2021, September 29). *Mykhailo Hrushevsky. 155th anniversary of the birth of an outstanding figure of the 20th century*. Crimea. Realities. <https://ua.krymr.com/a/31483974.html>).

- Харків. Українські кафедри. (1907, 18 квітня). *Рада*, (91), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Kharkiv. Ukrainian Departments. (1907, April 18). *Rada*, (91), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Харківець. (1907, 31 жовтня). До українських лекцій в Харківському університеті. *Рада*, (244), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Kharkivets. (1907, October 31). To Ukrainian lectures at Kharkiv University. *Rada*, (244), 1. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Харківець. (1908, 17 січня). Харківець По вищих школах. З харківського університету. *Рада*, (14), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Kharkivets. (1908, January 17). Kharkivets On higher schools. From Kharkiv University. *Rada*, (14), 3. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Хист, М. (1907, 5 вересня). Перші здобутки. *Рада*, (201), 1–2. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112> (Khyst, M. (1907, September 5). First Achievements. *Rada*, (201), 1–2. <http://irbis-nbu.gov.ua/ulib/item/0001112>).
- Шишов, І. (2000). *Українознавець: Дослідження: Спроба першого прочитання наукових праць М. Ф. Сумцова*. Майдан, 171 (Shyshov, I. (2000). *Ukrainian Scholar: Research: An Attempt at the First Reading of the Scientific Works of M. F. Sumtsov*. Maidan, 171).

SUMMARY

Khirina Ganna, Kalashnyk Mariya M.F. Sumtsov – pioneer of teaching in Ukrainian at the Kharkiv Imperial University.

The article examines the history of the preparation and first attempt to introduce the Ukrainian language into the educational process at the Kharkiv Imperial University, which was carried out by Mykola Fedorovych Sumtsov, professor of the Faculty of History and Philology at Kharkiv University, in 1907. The creative work and initiative of M. F. Sumtsov, D. I. Bahalii, M. G. Khalansky, M. S. Hrushevsky, and O. S. Hrushevsky at the beginning of the 20th century in the transition of university education in modern Ukraine to the Ukrainian language is analysed. New historical sources have been researched and introduced into scientific circulation for the first time – publications of the newspaper Rada for 1906-1908. For the first time, the history of M. F. Sumtsov's preparation for teaching a course in Ukrainian folk literature in Ukrainian and the first two lectures, their content and the audience's reaction have been reconstructed. Examples of positive responses to this significant event from broad circles of Ukrainian society and the sharply negative reaction of the Ministry of Education are given. The extraordinary significance of the transition to teaching in Ukrainian at the university and M. F. Sumtsov's enormous contribution to this cause, which contributed to the further formation of the national identity of the Ukrainian people and has not lost its significance to this day, are highlighted.

Key words: M. F. Sumtsov, Ukrainian language, university, lecture, Ukrainian departments, Ukrainian studies, censorship, Rada newspaper, students, professorial council.